

Сочинения. - Т. 3. - Ч. 1. - М.: Мысль, 1971. 10. Рабінович П.М. Основні права людини: спроба загальнотеоретичної характеристики//Права людини в Україні: Інформ.-аналіт. бюл. - Вип. 3. - Київ-Харків, 1993. 11. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України//Праці Львів. лабораторії прав людини Акад. прав. наук України: Коментарі законодавства. Серія 11: - Харків: Право, 1997.

Н.П. Осипова, д-р філос. наук

ЗАКОННІСТЬ ЯК ЗАГАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ (СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

З поглибленням процесу побудови в Україні правової держави все нових підходів набуває проблема законності. Одне із чільних місць серед них належить соціальним аспектам законності. Їх пізнання полягає у тому, аби зрозуміти, по-перше, як функціонує механізм проведення в життя цілей суб'єктів законності, що базується на засадах примусових засобів контролю, і, по-друге, як зробити цей механізм ефективним.

Погляд на законність із соціальної точки зору має значні, тільки йому притаманні методологічні переваги. Перш за все завдяки такому погляду можна уникнути одномірного підходу до проблем втілення законності, коли вона здається проблемою такого застосування законів, яке абстрагується від впливу на суб'єктів права суспільного середовища. А це не дозволяє виявити неоднакові за своїм фактичним станом зони дієвості конкретних законів та інших правових норм, що, в свою чергу, вимагає більш пластичного підходу до них. Наприклад, соціологічні чинники такого типу мають бути враховані при втіленні принципів законності, коли йдеться про реалізацію Закону про мову. Те ж саме можна сказати, наприклад, щодо реалізації вимог законності при паюванні землі і наділенні нею в натурі: адже в різних регіонах існують, приміром, різні соціально-психологічні традиції ставлення до приватної власності на землю, є й інші відмінності. При цьому слід наголосити на тому, що існуюча правова система при всіх її негараздах дає можливість такого неодномірного підходу. Другим методологічним здобутком соціологічного підходу до проблеми законності може бути подолання фактично механістичних підходів до неї, коли вона розглядається лише як реалізація вимог закону й абстрагується від особливостей різномірної діяльності фізичних і юридичних осіб, а значить, від об'єктивних передумов їх правової поведінки. Нарешті, соціологічний підхід до

законності може дати уяву про доцільність і суспільну ефективність чинного закону. Лише соціологічний аналіз може виявити умови, необхідні для перетворення закону з явища законотворчої діяльності, тобто юридичного, в явище суто соціальне, яке реально впливає на статус і умови життя людей.

Аналітичний підхід до зазначених аспектів законності виходить із того, що законність втілює в собі стосунки між людьми, які мають різні суспільні характеристики. Саме такий підхід до цих стосунків дозволяє виявити взаємозв'язок між особистісними й соціальними якостями їх учасників і реалізацією принципу законності з певними соціальними наслідками. Далі, учасники передбачених законом правових дій (наприклад, судового процесу) виборюють не абстрактне втілення якихось правових норм, а реалізацію певних інтересів, що набуває свого прояву через здійснення якоїсь правової норми. Проведення норм закону в такому разі буде мати об'єктивні наслідки, що визначають долю цих інтересів. З урахуванням цього аналіз соціальних аспектів законності дозволяє встановити реальні наслідки втілення в життя принципу законності, коли стикаються різні за характеристиками інтереси.

Діяльнісний підхід дозволяє сформулювати головні закономірності взаємозв'язків між правовим і суто соціальним змістом явищ, які тільки у своїй сукупності складають повний суспільний зміст поняття законності.

Нарешті, слід виходити з того, що зазначений підхід до принципу законності реалізується на практиці через фахову діяльність представників різних юридичних професій. А з цього випливає, що такий підхід є головною передумовою вияву тих вимог до їх діяльності, які можна вважати певною складовою професіограм для кожного різновиду фахівців, тобто він може відігравати роль одного з інструментів при розробці професіограм прокурора, слідчого, судді, адвоката, юрисконсульта, дільничного інспектора тощо (3, с. 200, 201).

Стосовно розгляду нашої проблеми в сучасних кризових умовах спостерігаються дві тенденції. Одна з них може розглядатися як викривальна, друга — як конструктивна. Якщо брати сутність справи, то їх протиставлення є неправомірним і виникає під впливом або політизованих емоцій, або невизнання дійсної глибини проблем. Фактично ці тенденції є двома сторонами єдиного процесу, в якому викривальній тенденції слід надавати аналітичного характеру, відсікаючи популістські ідеологізовані цілі. У будь-якому випадку

не слід відмовлятися від поєднання аналітичних висновків, інколи дуже гострих, і конструктивного елементу, що може забезпечити суто соціальне і правове в досягненні ідеалу законності. Керуючись цим, зробимо спробу неупереджено поглянути на найбільш болючі, особливо для України, соціальні аспекти законності.

Соціальне і правове в законності взаємозв'язані шляхом прямих і зворотніх зв'язків — і з цієї точки зору будь-яка правова дія є дією одноразовою і соціальною. Наприклад, адвокат, який перетворює життєві вимоги клієнта в нормативно визначені позови і вимагає, щоб клієнт реально сприймав те, що відбувається, діє як знаряддя соціального контролю. З іншого боку, людина, яка вирішила реалізувати свої соціальні права і звернулася з позовом до суду, теж діє як знаряддя контролю, але уже контролю правового за станом дотримання громадянських прав. Із цього випливає, що законність покликана не просто домагатися дотримання букви закону, але й забезпечувати досягнення в законний спосіб певних цілей, значущими для окремих осіб або якихось ланок суспільства. Тому вона об'єктивно вимушена так або інакше слугувати реалізації соціальних функцій, які здійснює суспільство або його члени, і реагувати на певні запити і тиски. Подібна реакція визначається соціальною структурою суспільства, поділом його на страти з різними рівнями престижу.

Вплив стратифікації суспільства на реальне проведення в життя законності можна вважати соціальною закономірністю здійснення законності. Цю закономірність можна сформулювати так, що в кожній точці зіткнення правової системи з суспільством правові процеси, спрямовані на реалізацію законності, відбивають структуру суспільства у формі реального впливу його окремих структурних ланок (7, с. 224). Вплив стратифікації відбувається декількома шляхами. По-перше, стратифікація формує так би мовити “первинний матеріал” особистостей, з якими має справу законність, а тим самим наповнює реальним соціальним змістом всю її систему. По-друге, вона обумовлює в тій чи іншій формі тиск на посадові особи, які приймають правові рішення. По-третє, організовані групові (стратифіковані) інтереси мають величезний вплив на те, які спірні питання передаються до правового вирішення і наскільки кваліфікована і всебічно обґрунтована така передача, наскільки ефективна і впливова форма подання і вирішення. По-четверте, в межах формального дотримання законності здійснюється вплив на якість юридичних рішень, завдяки чому деякі з вимог проводяться в життя

ефективніше і швидше інших.

У зв'язку з усім цим виникає фундаментальне запитання: чи здатний принцип законності бути принципом керівництва соціальними процесами і соціальними змінами в умовах соціально протилежних установок, що завжди існують у стратифікованому суспільстві. Відповідь на нього дала практика, але, на жаль, не нашої країни.

Основою законності в будь-якій країні є конституція або рівнозначні за своєю силою правові акти.

Якщо взяти, наприклад, правові принципи Конституції США, започатковані в Декларації незалежності США (1776 р.), то в основі її лежить підхід до особистості з позицій природного права. Під останнім у даному випадку ми розуміємо доктрину, відповідно до якої існують вищі, постійно діючі і незалежні від держави норми і принципи, що втілюють у собі справедливість, об'єктивний порядок тих цінностей, які є нормативною базою і критеріями оцінки будь-якого права або передбаченої ним дії. Такими принципами в даному випадку є право кожної людини на життя, свободу і "прагнення до щастя" (4, с. 7). У формулі природного права Дж. Локка "життя, свобода, власність" автор Декларації США Томас Джефферсон замінив "власність" на "прагнення до щастя" і в своєму останньому в житті листі писав, що зробив це свідомо. (4, с. 7). Якщо поміркувати, виходить, що все, що суперечить прагненню людини до щастя, є неправовим, а значить, і незаконним. Законність, яка будується на праві з таким соціальним підґрунтям, переживе не одну історичну епоху.

До сказаного слід додати: всі правові акти, що створювали епоху в історії розвитку законності (приміром, Декларація прав людини і громадянина, проголошена Великою французькою революцією), завжди виступала з позицій природного права людини, в тому числі і в соціальних питаннях. Найвищого рівня цей принцип досяг у Загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. У ній природними сформульовані не лише громадянські і вітальні (життє-охоронні) права, але й економічні та соціальні (1). На нашу думку, тільки та законність, яка беззастережно виходить із цих прав, може дати позитивну відповідь на запитання, чи може принцип законності керувати суспільними процесами при існуванні протилежних установок. Більш того, багато негараздів з соціальними аспектами законності в Україні пов'язано з непослідовним втіленням прав, проголошених у Загальній деклара-

ції. Важко не погодитися з тим, що "ринкова система господарювання ґрунтується на принципі мінімуму державно-правових гарантій у соціально-економічній захищеності особи" (12, с. 36). Це так, але все ж бажано було б знати, в чому ж полягає цей мінімум. На жаль, у Конституції України не знайшли відбиття такі основоположні підходи до цього мінімуму, як проголошені Загальною декларацією права "на рівну оплату за рівну працю" (ст. 23, п. 2) і "на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування, її самої та її сім'ї і яка, в разі необхідності, доповнюється іншими засобами соціального забезпечення" (ст. 23, п. 3). Не може бути сумніву, якби ці положення ввійшли до Конституції і стали однією з засад законності в питаннях, що регулюють становище працюючих, то і вихід з неприпустимого становища по заборгованості та затримці заробітної плати шукався б більш енергійно й ефективно.

Зрозуміти законність з соціологічної точки зору можна лише в тому випадку, коли вона розглядається не в статиці, а в динаміці, тобто як процес. А це означає зрозуміти зміст і функціональне призначення правових норм, а також те, як вони тлумачаться і проводяться в життя, за допомогою яких механізмів втілюються в соціальну структуру суспільства.

З точки зору означених проблем законності недостатньо знати процесуальні норми здійснення правосуддя — чи то йдеться про суд присяжних, чи про суд з народними засідателями або про одноосібне винесення судових рішень суддею. Необхідно встановити, хто, з яких соціальних прошарків і з якими людськими та професійними якостями буде вершити правосуддя і як це відіб'ється на реалізації принципів законності та права, в тому числі і на соціальних критеріях цих понять, на впливі правової системи на стан суспільних відносин.

Будь-яке суспільство, здійснюючи діяльність на основі принципу законності, робить це, організовуючи її навколо таких соціальних інститутів, які забезпечують доладність суспільного життя. До них належать інститути влади, власності, угод, інкорпорацій, шлюбу, сім'ї тощо. Але вони в силу своєї соціальної природи відчують вплив стратифікаційних структур у залежності від таких їх вимірів, як влада і могутність, доход, престиж і статус професій, освіта і знання, ранжування по родинних або етнічних групах.

Усе це має далекосяжні суспільні наслідки. Так, у США по мірі того, як все більшу роль набувала концентрація багатства і вла-

ди, право перенесло піклування з контролю над середовищем на контроль над соціальною могутністю (7, с. 234) і почало визнавати таке піклування головною передумовою реалізації принципу законності. У той же час у сучасному суспільстві спостерігається й інша тенденція — перехід від пірамідального до ромбовидного типу стратифікації за всіма її показниками, коли найбільшій питомої ваги набувають середні соціальні прошарки, що має вирішальне значення для формування передумов реалізації законності.

Практичний висновок в такій ситуації полягає в тому, щоб відновити взаємну адекватність правового і суто соціального в законності шляхом відповідних, регульованих законом змін у функціонуванні всіх гілок влади в суспільстві. Можливості вирішення означеної ситуації залежать від того, який підхід до законності здійснюється — концептуальний чи функціонально-правовий. Кожен з них, з точки зору соціології права, не може бути абсолютизований, але все ж погляд, що законність не є лише системою пов'язаних між собою концепцій і норм, а виступає одночасно системою врахування інтересів і впливу на них за допомогою законів, становить один з важливих методологічних підходів до аналізу нашої проблеми. При такому взаємозв'язку між правовим і суто соціальним у законності поняття законності виходить із припущення, що правові норми або концепції можуть спрямовувати юридичні рішення у напрямі певного захисту громадян від центрів концентрації суспільної влади, захистити і стимулювати їх громадянську активність.

Передумовою саме такого аспекту впровадження законності в життя може бути лише правовий контроль над усіма суб'єктами суспільства — державою, громадянами, а також їх організованими спільнотами з метою забезпечення для всіх членів суспільства реалізацію їх природних прав, у тому числі і прав соціальних. При цьому інколи занадто акцентують увагу на протиріччях між ними. Але, з нашої точки зору, зростання суперечностей у думках, висновках і пропонуванях діях різних суб'єктів правової системи є не ознакою розпаду правопорядку і законності, а скоріше індикатором необхідності узгодити рівень і конкретний зміст законності із змінами, що відбулися в суспільстві.

В умовах переходу до нового типу суспільного устрою, що відбувається в Україні, надзвичайно загострилася проблема тиску на всі ланки правової системи, що забезпечують законність. Це, з одного боку, тиск угруповань, які втілюють у собі значну силу через слу-

жбові канали, а з другого — спроби використання таких форм впливу, які найчастіше мають або форму пропозицій якихось матеріальних благ, або погроз позбавити їх. Кримінальна форма такого тиску і є корупцією. І корупція, і криміналітет взагалі виростають на основі певних протиріч, головним з яких є протиріччя між незацікавленістю покортися закону і вимушеністю робити це.

Оскільки зазначене протиріччя охоплює цілі соціальні прошарки або стани населення, виникають своєрідні антиподи законності, характерною рисою яких є наявність певних шаблонів порушення її. Поштовхом для виникнення таких шаблонів виступає соціально обумовлена масова впевненість у протиправному характері якихось настанов і в несумісності їх із здоровим глуздом, а також наявність лазівок у самому законі. Іншим джерелом виникнення антиподів законності є неспівпадання положень закону з суспільними спрямуваннями і прагненнями конкретних особистостей, невдоволення своїм статусом і не бажаючих залишатися маргіналами або перетворитися на них. Дуже показовим щодо цього може бути взятий з життя образ Майкла Карлеоне із всесвітньо відомого роману Маріо П'юзо "Хрещений батько". Мафіозний спосіб життя свого батька Майкл пояснював тим, що той не хотів жити за законами, які нібито вели його до неминучої поразки (10, с. 252).

Проблема обумовленості антиподів законності стала особливо гострою і невідкладною в зв'язку з виникненням кримінальних структур, тіньової економіки, мафіозних об'єднань. Тіньова економіка характеризується тим, що серед джерел первісного нагромадження її капіталу провідними є кошти, отримані від корумпованих державно-партійних кланів, що мали доступ до державних коштів і фондів, до розпорядження партійними грошми і майном, кошти безпосередньо кримінального походження, отримані від підпільної тіньової діяльності, крадіжки тощо, нарешті, кошти, які були сформовані шахрайськими шляхами — банківськими махінаціями з кредитом і платіжними дорученнями, спекуляцією предметами гуманітарної допомоги, нелегальним експортом кольорових металів, фіктивними операціями з нерухомістю та ін. (5, с. 26-28). Незважаючи на значення, якого набула проблема криміналізації суспільства, майже всі сучасні описи кримінальних структур залишають осторонь питання про їх самовідтворення та соціальні особливості останнього. Адже саме цей процес породжує такі явища, як "тіньова" мораль, "тіньове право", і перетворює зазначені структури в самовідтворювані системи антиподів законності. При цьому виникає питання про

закономірності їх відтворення і про зміни у співвідношенні цих антиподів з соціальними силами, які забезпечують законність. Першою з цих закономірностей можна вважати те, що в процесі розширення криміналітету все більше питомої ваги починає набувати легальна, "квазізаконна" діяльність. Це створює ілюзію подолання або принаймні зменшення впливу кримінальних структур і зміцнення законності. Насправді ж генетичний зв'язок легальної і нелегальної форм діяльності при підкоренні першої другій залишається непорушним і лише приймає більш замасковану і витончену форму. До другої закономірності слід віднести урізноманічення форм кримінальної діяльності за рахунок переродження деяких владних структур і перетворення їх у підсобників реалізації криміналітетом його цілей. Тим самим розширюється соціальна база антиподів законності, причому у такій формі, що це не дає змоги безпосередньо втрутитися в цей процес на основі лише правозастосовних методів. Для ліквідації підґрунтя цього розширеного відтворення кримінальних структур необхідне економічне і політичне втручання. Третя закономірність полягає в тому, що розширене відтворення криміналітету призводить зрештою до втручання його в державно-політичну сферу, а значить і в сферу права і до підвищення впливовості такого втручання. Ця закономірність особливо небезпечена, бо вона руйнує принцип законності у самих фундаментальних його ланках із середини і веде до перетворення антиподів законності в економічну і політичну еліту з відповідною державною і політичною владою.

Дію зазначених закономірностей слід розглядати не як абсолютно невідворотний процес, а як об'єктивні тенденції, що існують при певному розкладі суспільних сил. Тому треба вести мову про їх нейтралізацію. Напрямами нейтралізації цих закономірностей і зміцнення соціальних засад законності є перш за все розширення режиму реальної, а не "купленої" демократії, оновлення складу офіційних структур різних гілок влади відповідно до нових суспільних і фахових вимог, нарешті, зміна соціального статусу, економічного становища правоохоронних органів, щоб вони мали змогу виконувати своє призначення на такому професійному рівні, який став би неприступним для фактичного втручання криміналітету в їх діяльність або для незаконного впливу на неї. Головним же напрямком виступає необхідність формування цінностей, якими повинна керуватися посадова особа, яка впроваджує законність у життя. Необхідна переорієнтація від принципу "я служу державі тому, що заробляю на цій службі" по принципу пріоритетності служіння держа-

ві і закону і розглядати винагороду як похідне від такого служіння (6, с. 114). Таким чином, вирішення проблеми ефективності механізму забезпечення законності — у поєднанні правового і соціального аспектів удосконалення цього механізму, а не в “чисто” правозастосовчих шляхах.

За сучасних умов усе більшої гостроти набуває питання регулятивного впливу права на людські відносини, що формуються поза межами офіційних закладів і мають приватний характер — це так би мовити проблема соціального підґрунтя у формуванні культури законності. При цьому головне питання полягає в тому, чи організована офіційна структура законності так, щоб її вимоги вважалися правомірними, мали статус законності і могли використовуватися при переговорах і укладенні узгоджень між сторонами, що мають нерівний статус.

Передумовами вирішення цієї проблеми, як і проблеми правового забезпечення соціальної ефективності законів взагалі, є упорядкування системи нормативних актів України, правове урегулювання питань нормотворчості, радикальне підвищення якості і соціальної ефективності нормативних актів. Їх могло б забезпечити прийняття закону “Про нормативні правові акти” (9), який поставив би творців нормативних актів у таке становище, коли їх діяльність була б не тільки визначена щодо права з точки зору законності, але й набула б нових соціальних якостей.

Окреслені соціальні аспекти законності, їх зміст і шляхи вирішення свідчать про те, що законність як суспільне явище у процесі свого втілення повинна спиратися не тільки на суто правові, але й на соціальні закономірності їх реалізації.

Список літератури: 1. Всеобщая декларация прав человека.//Международное право в документах/Сост. Н.Т. Блатов. - М.: Юрид. лит., 1982. - С. 302-308. 2. Конституція України. - К.: Юрінком, 1996. 3. Васильев В.П. Юридическая психология. - СПб: Питер Пресс, 1997. - 656 с. 4. Декларация независимости США/Джефферсон Т. Автобиография. Заметки о штате Виргиния. - Л.: Наука, 1990. - С. 34-38. 5. Дурдинец В. Борьба із злочинністю має бути всеохоплюючою і ефективною//Право України. - 1998. - № 1. - С. 25-33. 6. Мельник М. Німеччина на шляху боротьби з корупцією//Право України. - 1997. - № 11. - С. 111-115. 7. Мейхью Леон. Социология права//Американская социология/Под ред. Т. Парсонса. - М.: Прогресс, 1972. - С. 220-234. 8. Опришко В. Державно-правова реформа в Україні: основні напрями//Право України. - 1998. - № 1. - С. 11-16. 9. Панов М.І., Воронов М.П. До проекту Закону України “Про нормативні правові акти”//Вісн. Акад. прав. наук України. - 1995. - № 4. - С. 139-163. 10. Пьюзо М. Крестный отец/Пер. с англ. - М.: Юрид. лит., 1990. - 304 с. 11. Рабінович П. Рішення Європейського суду з прав людини: спроба

В.Є. Скомороха, суддя Конституційного Суду України,
заслужений юрист України

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Визначене Конституцією України здійснення державної влади в країні на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ч. 1 ст. 6), а також введення інституту Конституційного Суду поставили перед наукою і практикою проблему про місце останнього в системі органів державної влади з урахуванням зазначеного поділу.

Місце Конституційного Суду щодо законодавчої влади визначається перш за все його повноваженням вирішувати питання про відповідність Конституції (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України і давати їм офіційне тлумачення (3, ст. 150), тобто здійснювати конституційний контроль стосовно цих актів.

Попередній конституційний контроль щодо законів та інших правових актів Верховної Ради України законодавством не передбачено, за винятком міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість.

Конституційний Суд здійснює як абстрактний, так і конкретний контроль за конституційністю правових актів парламенту. Абстрактний контроль полягає в тому, що згідно зі ст. 150 Конституції за поданням Президента, не менш як сорока п'яти народних депутатів, Кабінету Міністрів (стосовно конституційності міжнародних договорів), Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституційний Суд України зобов'язаний перевірити відповідність Конституції законів та інших правових актів законодавчої влади поза конкретною справою. Конкретний контроль полягає у перевірці за поданням Верховного Суду України щодо конституційності закону, який застосовано чи підлягає застосуванню у конкретній справі, або за поданням Уповноваженого Верховної Ради з прав людини стосовно конкретного порушення прав людини і громадянина.